

कला (मध्याश्मयुगीन चित्रकला ते अजंठा चित्रे)

• मध्याश्मयुगीन चित्रकला :

अश्मयुगीन मानवाचे जीवन हे भटके होते. शिकार आणि अन्नसंकलन करून, ते आपला निर्वाह करीत असत. पुढे मध्याश्मयुगामध्ये पर्यावरण बदलले. त्यानुसार नवी आव्हाने तयार झाली. मात्र मानवाने, आपल्या हत्यारांमध्ये बदल करून, या बदललेल्या पर्यावरणाला जुळवून घेतले. त्यात तो यशस्वी झाला. त्याचा आत्मविश्वास वाढला. त्याचे आता, पूर्वीपेक्षा जास्त असे पर्यावरणावर नियंत्रण निर्माण झाले. त्यामुळे तो वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये आता भटकू लागला. त्याची लोकसंख्या वाढली. त्याची स्थैर्याकडे वाटचाल सुरू झाली. अशा, तुलनेने सुखद पार्श्वभूमीवर, तो स्वतःला आता व्यक्त करू लागला. तो चित्रे काढू लागला.

१८६७-८ मध्ये भारतीय पुरातत्व खात्याच्या कार्लाइल यांनी सोहागीघाट (जि. मिर्झापूर) याठिकाणी महाश्मयुगीन गुहाचित्रांचा शोध लावला. पुढे, व्हि. एस. वाकणकर यांनी मध्यप्रदेशातील भिम्बेटका याठिकाणी मुहाचित्रांचा अभ्यास केला, आजपर्यंत, जवळपास १५० गुहाचित्रांचा शोध लागलेला आहे. यातील बहुतेक गुहाचित्र ही मध्य प्रदेशातील विध्य डोंगररांगातच बसलेल्या आहेत. चांगले पर्जन्यमान, पाण्याचा बारमाही पुरवठा, अश्मयुगीन हत्यारांसाठी योग्य दगड, विविध लहान मोठे बसत असलेली घनदाट जंगले यामुळे या गुहामध्ये, मानवाने, अगदी पूराश्मयुगापासून याठिकाणी आश्रय घेतलेला दिसून येतो. मानवाने ही मुहाचित्रे गुहांच्या छत आणि भिंतीवर काढलेली आहेत. ही मुख्यत्वे रेखाचित्रे आहेत यातील बाह्यरेषा काढून पूर्ण झाल्या की मग चित्रामध्ये रंग भरला जाई. संशोधकांनी अशाप्रकारे १२ चित्रशैली शोधून काढलेल्या आहेत. या मानवाने रंगासाठी नैसर्गिक रंगांचा वापर केलेला आहे. म्हणजे स्थानिक खनिजे आणि वनस्पतींचा वापर केलेला आहे यामध्ये लाल, हिरवा, पिवळा, काळा अशा रंगांचा समावेश होतो. हे रंग टिकावेत म्हणून यामध्ये चरबी किंवा डिंक मिसळला जात असे. तसेच, ही चित्र काढण्यासाठी तो जो ब्रश वापरत होता तो, प्राण्यांच्या शेपटीपासून बनवलेला असे.

चित्राचे विषय जर आपण पाहिले तर, मुख्यतः प्राणी व शिकारींचे प्रसंग चित्रित केलेले आहेत. या प्राण्यांच्यामध्ये वाघ, गेंडा, हरणे, रानडुकरे, माकडं, ससे, रेडा, कोल्हा इ. दिसतात. हे स्थिरही आहेत, आणि त्यांच्या विविध हालचालीही चित्रित केलेल्या आहेत. बाह्य रेषा काढून, त्यामध्ये भौमितिक आकारानी यांची शरीरे सुशोभित केलेली दिसून येतात. शिकारीच्या दृश्यात सामूहिक तसेच एकेकट्यानी केलेल्या शिकारीची; सापळा लावून पकडल्याची ही चित्र आहेत. भाले, धनुष्य-बाणांबरोबर सूक्ष्मास्त्रं जोडलेली हत्यारे यामध्ये दिसून येतात. त्याचबरोबर मधासारखी बन्यउत्पादनं गोळा करणारी माणसेही चित्रांतून दिसतात.

एक चित्र असे आहे की यात एक आडवा मनुष्य दिसतो. त्याच्या शेजारी एक मडके आहे आणि जवळ एकजण वाकून उभा आहे. हे चित्र, या मानवाच्या मरणोत्तर जीवनावरील श्रद्धा दर्शविते. म्हणजे, हे एका अत्यसंस्काराच्या विधीचे चित्र असावे शेजारी मडक्यामध्ये अन्नपदार्थ, पाणी वगैरे ठेवले असावेत. जेणेकरून, मृत्युनंतरही त्याचा प्रवास सुखकर होईल अशी श्रद्धा दिसते. थोडक्यात मानवाचा मृत्युनंतरही प्रवास सुरू असतो असा विश्वास या लोकांचा दिसून येतो. अशी श्रद्धा आपल्याला पहिल्यांदा मध्याश्मयुगीन काळात दिसते. पुढे, ही अदा अधिक गळकट होत गेलेली दिसते. तसेच, या चित्रातील मडक्यावरून दिसते की, त्या मानवाने मडकी बनवणे याच काळात सुरू केले असावे. अर्थात, ही मडकी, हाताने बनवलेली आणि कच्ची (उन्हात वाळवलेली) अशी असावीत.

अशी गुहाचित्रे, मध्याश्मयुगीन मानव का काढत होता? असा प्रश्न पडतो. काही विद्वानांच्या मते अशी चित्रे निव्वळ गुहा सजवण्यासाठी काढलेली नव्हती. तर ही चित्रे काढण्यामागे काहीएक धार्मिक कारणे आहेत. त्यांच्या मते, ही चित्रे ज्या गुहांत काढलेली आहेत त्या गुहा मानव राहण्यासाठी वापरत नव्हता. शिवाय, यातील बरीचशी चित्रे जणूकाही गिरवल्यासारखी काढलेली आहेत. म्हणजेच एखाद्या प्राण्याचे चित्र काढून, ते जर वारंवार गिरवले तर तो प्राणी मिळेल अशी श्रद्धा त्याची असावी.

• अजंठा चित्रे :

औरंगाबाद जिल्ह्यात फर्दापूर या गावापासून ६-७ किमीवर अजंठ्याच्या लेण्या आहेत. मुख्य रस्त्यापासूनलेण्या ४ किमी अंतरावर डोंगरांमध्ये या लेण्या खोदलेल्या आहेत. लेण्यापर्यंत जाण्यासाठी, पर्यटन विभागाच्या बसेस उपलब्ध असतात. एकदर भागात कोणत्याही प्रकारचे प्रदूषण होणार नाही याची काळजी घेतली जाते. या लेण्या भारतात जरी असल्या तरी साऱ्या जगाने त्या आपल्या मानलेल्या आहेत. युनेस्कोने, अजंठ्याच्या चित्रांना 'विश्वस्मारक' अशी नोंद केलेली आहे...

अजंठा-सातमाळा डोंगररांगामध्ये या लेण्या आहेत. आणि त्याही डोंगराच्या आतल्या बाजूला. डोंगराच्या लाकृती अर्धवर्तुळात या गुहा आहेत. समोर दरीत वाघरा नदी वाहत राहते. आज या गुहा सलग अशा पायवाटेने जोडलेल्या जरी असल्या तरी पूर्वी असे नव्हते. प्रत्येक गुहांना स्वतंत्र पायऱ्या होत्या आणि त्याखालील नदीपर्यंत जात होत्या.

चैत्य म्हणजे बौद्धमंदिर तर बिहार म्हणजे भिक्षूंच्या निवासस्थानाची जागा. येथे एकूण ३० गुहा आहेत. ९, १०, १९, २६, २९ आहेत तर आलेले विहार अर्थात पाठिकणी आणि विहारांच्या संयुक्त गुहाही दिसून येतात. या लेण्यांचे काळानुसार दोन भाग पडतात. पहिल्या भागात २, ९, १० हे चैत्य आणि ८, १२, १३, १५ अ हे विहार येतात. या सातवाहनकालीन लेण्या. साधारण इसपूच्या दुसऱ्या पहिल्या शतकातील या हिनयान पंथाच्या प्रभावाखाली आहेत. त्यामुळे येथे चैत्यामध्ये बुद्धमूर्ती दिसून येत नाहीत. स्तूप हे बुद्धांचे प्रतिक म्हणून येते. उर्वरित गुहा या वाकाटक कालीन आहेत. या गुहा इ.स. पाचव्या शतकापासून सहाव्या शतकापर्यंत निर्माण झाल्या. या महायानपंथी यांच्या प्रभावाखाली आहेत. येथे बुद्धांच्या मूर्ती आणि चित्र दिसून येतात. यातील गुहांना वाकाटकांनी, त्यांच्या मांडलिकांनी, त्यांच्या सरदारांनी अनुदान दिलेली होती. जसे, वराहदेव या वाकाटकांच्या मंत्रीने, क्र. १६ ची गुहा, भिक्षूंना दोन दिली होती. तर एका सरदाराने क्र. १७ ची गुहा. पुढे अनेक वर्षे या गुहा बौद्ध भिक्षूंनी गजबजलेल्या होत्या. सातव्या शतकात आलेल्या युवानश्वंग या चीनी प्रवाशाने त्यांना भेट दिलेली होती. येथील, वाकाटककालीन लेण्यामध्ये एक मोठा बदल घडून आला. पूर्वोत्तराचे चैत्य आणि बिहार ही दोन खोदकाम करण्याऐवजी, या काळात, संयुक्त गुहा तयार झाल्या. म्हणजे विहारांची मूलभूत रचना. आता, त्यातील खोल्या जाऊन भिंती आल्या. त्या भिंतीवर चित्र किंवा शिल्प आली. तर एका बाजूला दरवाजा आणि डोंगराकडील बाजूला गाभारा (पूर्वी चैत्यात असे) आला. त्यात स्तूपाऐवजी आता बुद्धांची मूर्ती दिसू लागली. थोडक्यात, जमिनीवर जशी बांधीव मंदिर असतात तशीच रचना आता या लेण्यांची झाली.

अजंठा येथे लक्षवेधी आहेत ती म्हणजे येथील चित्रे. बुद्ध, बुद्धांच्या जीवनातील विविध प्रसंग, त्यांना आलेली सकट आणि त्यांचा, त्यांनी केलेला परिहार, त्यांनी केलेले चमत्कार. येथील चित्रांचा हा मुख्य विषय. मग, त्याकाळातील जनजीवन, नगरे, राजा-राणी आणि त्यांच्या सेविका, विविध वेशभूषा / केशभूषातील, दागदागिन्यातील सारी मंडळी. राजापासून भिकाऱ्यापर्यंत आणि उत्सवापासून वादळा पर्यंत असे वैविध्यपूर्ण विषय या चित्रात दिसतात. शिवाय, त्याकाळाचे पशुपक्षी, वन्यजीवन, लता-बेली येतात. टोकदार टोपी आणि दाढी असलेले परके ईराणी पाहुणे दिसतात. येथे मद्य प्राशन करीत, एकमेकांवर रेलणारे स्त्री-पुरुष आहेत, प्रियजनांच्या विरहामुळे बेशुध्दावस्थेतील स्त्रीया आहेत तसेच मोहमाया यांना कंटाळून बुद्धांना शरण गेलेले त्यागीही आहेत.

सगळ्यात महत्वाचा विषय म्हणजे जातक कथा. या बुद्धांच्या पूर्वजन्मांच्या कथा महायानाची अशी श्रद्धा आहे की, बुद्धांना जी ज्ञान प्राप्ती झाली, तत्पूर्वी त्यांनी अनेक जन्मे घेतले होते. यावेळी त्यांना 'बोधिसत्व' असे म्हटले जाते. हा बोधीसत्व, प्रत्येक जन्मात वेगवेगळ्या रूपात जन्म घेतो. कधी हत्ती, कधी हंस, कधी हरीण, कधी ब्राह्मणाचा / क्षत्रियाचा / वैश्य वाण्याचा मुलगा इ. या प्रत्येक जन्मात बोधीसत्व ज्ञानप्राप्तीचा प्रयत्न करत असे. पण, स्वतःच्या उध्दारापेक्षा, त्याने, बाकीच्यांच्याच कल्याणासाठी आयुष्यभर प्रयत्न केले. त्यामुळे कोणत्याही जन्मात त्यांना बौद्धत्व प्राप्त झाले नाही. मात्र, ज्यावेळी त्यांनी शुद्धोदन आणि माया यांच्या ठिकाणी जन्म घेतला, त्या जन्मात त्यांना ज्ञान प्राप्ती झाली. ते बुद्ध झाले. तर, अशा बुद्धांच्या पूर्वजन्मीच्या कथा म्हणजे बोधीसत्वाच्या, विविध रूपातील कथा. या कथा अजंठा येथे चितारलेल्या आहेत. ही चित्र, लेण्यातील भिंतीवर आणि छतावर काढलेली आहेत. यासाठी प्रथम भिंत तासून गुळगुळीत करण्यात आली. मग त्यावर चिखलाचा लेप देण्यात आला. हा लेप ढासळू नये म्हणून त्यात शेण, तांदळाचे कूस, भूसा मिसळण्यात आलेला होता. क्वचित गोणपाटही चिकटवलेले होते. यावर पुन्हा एकवार चिखलाचा लेप दिला जातो. यावेळी मात्र, हा मऊ असतो. यावर चुना फासून, पार्श्वभूमी तयार केली जाते. तपकीरी रंगाने बाह्यरेखाद्वारे विषय चितारला जातो. मग, या बाह्यरेखा आणखीन गडद केल्या जातात. रंग भरले जातात. हे रंगही आहेत नैसर्गिक खनिजापासून आणि भाजीपाल्यापासून बनवलेले. तो टिकावा म्हणून त्यात डिंक मिसळला जात असे. येथे हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे की हे सर्व काम हा चिखल कोरडा व्हायच्या तत्पूर्वी केले जायचे म्हणजे, पार्श्वभूमीसह ते चित्रही कोरडे होईल! त्यात चित्र चुकून चालत नाही; कारण ओल्या पार्श्वभूमीवरील रेषा खोडता येत नाहीत. यावरून अंदाज येईल की अजंठाची चित्रे काढणाऱ्या चित्रकारांनी किती अचूक आणि वेगवान काम केले आहेत ही चित्रे द्विमितीय असल्याने, खोलीचा भास देण्यासाठी, बाह्यरेषा गडद करण्यात आलेल्या आहेत. तसेच, कथा चितारताना, घटनांचा क्रम सलगच असेल असे नाही. त्यामुळे गाईडच्या मदतीने या कथा समजाऊन घ्याव्या लागतात. अजंठ्याची या चित्रांना भिंतीचित्रे असेही म्हणले जाते.

येथील चित्रे, दोन काळात काढलेली आहेत. गुहा क्र. ९ आणि १० येथील चित्रेही इ.स.पू. २-३ व्या शतकात निर्माण झालीत. ही हिनयानाच्या प्रभावाखाली होती. त्यामुळे या चित्रांत बुद्ध, मनुष्य रूपात दिसत नाहीत. तर दुसरा टप्पा ४-५ व्या शतकापासून सुरू होतात. ही महायानांच्या प्रभावाखालील या काळातील प्रत्येक गुहेमध्ये चित्रे जरी असली तरी क्र. १, २, १६, १७ या गुहांतील चित्रे, तुलनेने अधिक व्यवस्थित राहिलेली आहेत.

१. बा लेण्यात गाभान्याजवळील मितीवर पद्मराणी (डाव्या आणि बो (उजव्या बाजूला) चित्रे आहेत. इथे पद्मराणी बोधिसत्व हा निळ्या रंगाचे कमळ हाती घेतलेला आहे. याच्या शरीरावर जवळपास दागिने नाहितच. आजूबाजूला वाद्यं वाजवणारे वादक आहेत, दंगा करणारी माकडं आहेत. पण बोधिसत्व मात्र सहज, शांत आणि अंतर्मन असा आहे. तर वज्रपाणी विविध दागदागिन्यानी मढलेला आहे. तसेच, बुद्धांच्या ध्यानात विघ्ने घालणारा मार दिसतो. गाभान्याच्या उजव्या भिंतीवर 'बुद्धांचा श्रावस्तीचा 'चमत्कार' हे चित्र येते. सभामंडपाच्या भिंतीवर विविध जातक कथा दिसतात. 'शिबीजातक' (इथे बोधिसत्व शिबीराजा आहे), 'नंद-सुंदरीची' कथा, 'शंकपाल जातक' (इथे बोधिसत्व मगधाचा राजा आहे) इ. डाव्या भिंतीवर 'महाजनक जातक', 'कल्याणकरीन जातक' आहे. वज्रपाणीच्या चित्राजवळ 'चंपेय जातक' (याठिकाणी बोधिसत्वाने नागाचा जन्म घेतलेला आहे) आहे..या लेण्याचे छत सुध्दा चित्रित आहे. याठिकाणी पाने-फुले-लता यांची सुंदर सजावट दिसून येते. तसेच मध्यप्राशनात गढलेले परकीय पाहुणेही येथे दिसतात..

२. हे लेणे, छतावरील सुंदर सजावटीमुळे अधिक लक्षवेधी झालेले आहे. एकमेकांतील वर्तुळ आणि त्यातील सजावटींची कमाल यामुळे हे छत अत्यंत देखणे झालेले आहे... शिवाय याठिकाणी 'हंस जातक' (बोधिसत्वाचा हंस जन्म), 'विदूर पंडित जातक' (बोधिसत्व इंद्रप्रस्थचा मंत्री), 'रुरुजातक' (हरणाच्या जन्मातील बोधिसत्व) अशा कथा आहेत.

१० (सातवाहनकालीन लेणे) याठिकाणी, राजा आपल्या परिवारासह बोधी वृक्ष आणि स्तूपाला भेट देतो असे सुंदर चित्र आहे. हे लेणे हिनयानांच्या प्रभावाखाली होते. त्यामुळे स्वाभाविकतःच याठिकाणी बुद्ध, मनुष्य रूपात नाहीत. तर वृक्ष आणि स्तूप या प्रतिक रूपात आहेत. उजव्या भिंतीवर 'साम जातक' (बोधिसत्व आता साम म्हणून) आहे. ही श्रावणबाळाच्या कथेसारखी आहे. त्याच्याजवळ 'छदंत जातक' (बोधिसत्वाचा हत्तीचा जन्म) आहे.

१६. येथे डाव्या भिंतीवर 'नंद- सुंदरीची' कथा येते. 'हस्ती जातक' (बोधिसत्व हत्तीच्या जन्मात), 'महाउम्मण जातक' (न्यायनिवाडा करणारा बोधिसत्व) अशा कथा येतात. गाभान्याच्या दाराजवळ 'श्रावस्तीचा चमत्कार' ही कथा आहे. पुढे, उजव्या भिंतीवर बुद्धांच्या आयुष्यातील प्रसंग येतात, जसे, बुद्धांची कष्टी अवस्था पाहून, सुजाताने 'पायस' हा पदार्थ देणे, राजगृहामध्ये भिक्षाटन करणारे बुद्ध, निद्रीस्त माया इ.

१७. या लेण्यात भरपूर चित्रे आहेत. प्रवेशद्वारावरच, सात 'मानुषी बुद्धांची' चित्रे आहेत. डाव्या बाजूला, बुद्धांच्या भेटीला येणारा, इंद्र आपल्या अप्सरांसह दिसून येतो. तसेच 'वेस्सांतर जातक' दिसून येते. उजव्या बाजूला 'टाळ वाजवणाऱ्या अप्सरेचे' सुंदर आणि प्रसिध्द चित्र आहे. त्याच्या उजवीकडे 'बुद्धांनी नालागिरी या मदमस्त हत्तीला कसे शांत केले' तो प्रसंग आहे. आता मंडपामध्येही चित्रे आहेत. डाव्या बाजूला 'छदंत जातक' येते. त्यानंतर 'महाकपी जातक' येते. पुन्हा 'हस्ती जातक' आहे. 'हंस जातक', 'वेस्सातर जातक', 'महा-सुतसोमा जातक' आहे. गाभान्याच्या उजव्या बाजूच्या भिंतीवर 'शरभ मृग जातक' (बोधिसत्व हरणाच्या जन्मात) आहे. उजवीकडे 'मच्छ जातक' (माशाचा जन्म) आहे. शरभ मृग जातकच्या खालील बाजूस 'माती पोसक जातक' (बोधिसत्व परोपकारी हत्तीच्या जन्मात आहे. पुढे, गाभान्याच्या दाराजवळ 'साम जातक' आहे डाव्या बाजूला 'महिष जातक' आहे उजव्या भिंतीवर 'सिंहलबदन जातक' आहे.तसेच, येथेही 'सिबी जातक', 'रुरुजातक', निग्रोधमिग जातक इ. कथा येतात. तसेच, या लेण्यामध्ये प्रसिध्द बुद्ध आणि राहूल यशोधरा भेटीचे चित्र आहे